

הטופוגרפיה של ירושלים הקדומה - ח"ב

אם נסכם את מכלול הגורמים לגבי ירושלים ניתן לומר כי הסיבה המרכזית לבחירתה על ידי תושביה הקדומים היא המים, ובמידה רבה גם הגורם הביטחוני (אם כי הוא איננו מושלם). שאר הגורמים אינם קיימים כאן. מסקנתנו העיקרית מתוך עיון זה היא כי דוד המלך בוחר בירושלים למרות תנאיה הטופוגרפיים, ולא בגללם. אף על פי שתנאי העיר הטבעיים אינם אידיאליים, סיבות אחרות מביאות אותו לעיר, נימוקים רוחניים. הסיבה המניעה אותו לבחור בירושלים הוא רצונו לאחד מכת המלכות את שבטי בנימין ויהודה, המייצגים את בני רחל ובני לאה. במקרה זה, דווקא העיסוק בטופוגרפיה מכריח שהסיבות לבחירת העיר נעוצות במשמעות הרוחנית של המקום.

2. שלבי התפתחות העיר (עין במפה ב')

לאחר שהבנו את התנאים הטופוגרפיים הבסיסיים של העיר הקדומה, נתאר בקצרה את שלבי התפתחותה של העיר, בעיקר על פי הממצאים הארכיאולוגיים.

שלב ראשון: הגבעה הדרום מזרחית

ראשיתה של העיר הקדומה, כבר מהתקופה הכלכליתית, הוא בדרום הגבעה המזרחית. ההתיישבות החלה סביב המעין, והמשיכה להתפשט מערבה. גבולותיה היו, כאמור, ממזרח ומדרום נחל קדרון, ומערב ודרום הנחל האמצעי. שטחה של העיר נשאר דומה מראשית ימיה, לאורך תקופת הברונזה הקדומה והתיכונה (המקבילה לתקופת האבות), הברונזה המאוחרת (המקבילה לתקופת הכיבוש וההתנחלות) ועד ימי דוד - כולל ימי דוד (בימי דוד נבנה המזבח בגורן ארונה היבوسی - בהר המוריה).

שלב שני: הגבעה המזרחית כולה

העיר הורחבה לתחומי הר המוריה מצפון ועיר דוד מדרום. בימי שלמה, עם בניית בית המלך ובית ה', העיר מתרחבת צפונה וכוללת בתוכה את איזור המילוא⁴. שלמה בונה חומה סביב העיר כולה הכוללת את כל הגבעה המזרחית.

שלב שלישי: הרחבת העיר מערבה

שאלה מרכזית שהעסיקה את המחקר מעל למאה שנה היתה, באיזו תקופה התרחבה העיר מערבה וכללה בתוכה את איזור הרובע היהודי והארמני ואת הר ציון. לאחר מלחמת ששת הימים הוכרעה שאלה זו, כשפרופסור אביגד ערך חפירות ברובע היהודי ומצא חומה רצינית מסיבית, שאותה תיארך לסוף המאה

בשיעור זה ברצוננו לבחון היבטים שונים של מיקום העיר, גורמים לבחירתה, שלבי התפתחותה וכן את המשמעות הרוחנית של הרחבתה.

1. הגורמים לבחירת העיר

בכל עיר קדומה ישנם ארבעה גורמים מרכזיים המשפיעים על בחירת מיקומה:

- מים

- בטחון

- קרבה לדרך

- קרבה לעורף חקלאי

אנו נבחן כיצד גורמים אלו השפיעו על בחירת ירושלים על ידי ראשוני המתיישבים - הכנעניים¹.

א. מים - בקרבת העיר, נחל קדרון שבמדרונה המזרחי של העיר, נובע מעין הגיחון - מעין מים חיים השופע כל השנה ומסוגל ללא ספק לספק את צרכי המים של המתיישבים (בנוסף לבורות מים שהיו בחצרות הפרטיות).

ב. בטחון - העיר מוגנת די טוב, באופן יחסי, על ידי נחל קדרון ממזרח ומדרום והנחל האמצעי ממערב ומדרום. בצד הצפוני של העיר אין הגנה טבעית², ולכן מבחינה הזאת מצב ההגנה ההיקפי שלה אינו מושלם.

ג. קרבה לדרך (עין במפה א') - העיר אינה קרובה אל הדרך. הדרך עברה, באופן טבעי, על קו פרשת המים (דרך חברון עד הרכבת, מרכז העיר, איזור הכניסה לעיר, ומשם צפונה דרך רוממה עד איזור הגבעה הצרפתית). פרשה הממחישה היטב עובדה זו היא פרשת פילגש בגבעה. אותו האיש המדובר שם בא עם פילגשו מבית לחם יהודה, ובדרכו אל ירכתי הר אפרים עבר ליד יבוס, והתלבט בשאלה האם לסור אל עיר היבוס הזאת או לא (שופטים י"ט).

הניסוח של הכתוב מלמד שהעיר אינה על אם הדרך אלא במרחק מסוים³, ולכן מבחינה זו, ודאי שמיקומה אינו אידיאלי.

ד. עורף חקלאי - אין בקרבת העיר הקדומה עמקים רחבים ושדות בקנה מידה משמעותי, ולכן גם הגורם הזה אינו אידיאלי.

1 העיר קיימת על פי החפירות הארכיאולוגיות כבר מתקופות קדומות ביותר, אך חומה, ביצורים ומפעלי מים נמצאו בה מתקופת הברונזה התיכונה - היא תקופת האבות, ולכן הדגשנו 'ראשוני המתיישבים הכנעניים'.

2 ניתן לומר על ירושלים באופן מושאל מה שאמר ירמיהו לגבי ארץ ישראל כולה כי "מצפון תפתח הרעה" (ירמיהו א, יד) מפני שצד זה אינו מוגן הגנה טבעית.

3 יש לעובדה זו משמעות סמלית בכך שאל ירושלים לא מגיעים מיד אלא בהמשך הדרך הן בזמן והן מבחינה רוחנית, כשהאומה מוכנה לכך. אנו חננו נרחיב בנקודה זו בשיעורים בהמשך.

4 לנושא זה נקדיש שיעור בפני עצמו - ימי שלמה.

בעולם, את הרחבת הגילוי של מלכות ה' בעולם, וע"כ היא נעשית דווקא על ידי נביא, סנהדרין ואורים ותומים.⁸

ב. ההיבט הרוחני

חז"ל מתארים במקורות שונים את העובדה כי במקדש עצמו ובירושלים בכלל, יש בחינה של מעבר למדת המקום. כלומר, יש במקום זה משהו המבליט את חוסר התלות במקום, את העל מקומי.

המדרש (בראשית רבה ה', ח) מלמד שגם במשכן וגם בירושלים "החזיק המועט את המרובה", כלומר אין משמעות לשטח עצמו ולצמצומו מפני שגם בשטח קטן ניתן להכניס כמות אוכלוסין עצומה. זה עצמו, מסביר המדרש, ביטוי לכך כי שכינה שורה במקום זה - "בזאת תדעון כי אל חי בקרבכם".⁹

מציאות מיוחדת זו קיימת בירושלים של היום, ותקיים גם במציאותה העתידית לעתיד לבא.

הרחבת העיר מעבר למידותיה, קשורה במהותה לקדש הקדשים, למקום בריאת העולם: "מקום הארון אינו מן המדה" (מגילה י:)

"מעולם לא אמר אדם לחברו צר לי המקום שאלון בירושלים" (אבות ה', ה).

"עומדים צפופים ומשתחווים רווחים".

ירושלים כולה קשורה במהותה אל מקום בריאת העולם, והמשמעות הפנימית של זה היא ההפקעה מגבולות המקום. מקום שבעצם הווייתו הוא "על מקומי", לא מוגדר ומוגבל בגדרי מקום.¹⁰

4. הרחבתה העתידית של העיר

1. הרחבת העיר בנבואה

ירושלים העתידית מתוארת כעיר הפורצת מעבר לכל מידותיה המקוריות.

תופעה זו מתוארת על ידי נביאים שונים, וכן על ידי חז"ל בהרחבה רבה.

ישעיה (נ"ד, א-ג) פונה אל ירושלים:

"רני עקרה לא ילדה, פצחי רנה וצהלי לא חלה, כי רבים בני שוממה מבני בעולה אמר ה': הרחיבי מקום אהלך

8 נחלקו האמוראים, רב הונא ורב נחמן, האם נדרשים כל התנאים הללו. סוגיה זאת קשורה לשאלה האם קדושה ראשונה קדשה לשעתה בלבד או גם לעתיד לבא. הרמב"ם פסק כרב הונא, שעזרא הסופר עשה זכר בעלמא מפני שקדושה ראשונה קדשה לשעתה ולעתיד לבא. ואכמ"ל.

9 יש מקום להתבונן במשמעות הרוחנית של הרחבת ירושלים לאחר מתחימת ששת הימים, כהתגשמות ישירה של חזון הנביאים, ואכמ"ל.

10 יש מקום לעיין בכך שהמקום בה"א הידיעה שה' בוחר אותו על מנת לשכן שמו שם, הוא בעצם מעבר למידות המקום הגשמי. משמעות הדברים היא שהמציאות הגשמית אינה מספיקה להכיל את הרוחני שהוא מעבר למקום ומידה.

הנושא הזה מרתק מבחינה מחשבתית; הוא קשור באופן יותר כללי להווייה של מקדש הנושא בתוכו הפכים, אין אנו כאן אלא בבחינת 'מראי מקום' לנושא עמוק זה..

ה-8 לפסה"נ - ימי יחזקיהו. גילוי החומה הכריע באחת ויכוח של שנים ארוכות.⁵

סקרנו את שלבי הרחבת העיר עד סוף ימי הבית הראשון. לקראת סוף ימי הבית השני הולכת העיר ומתפתחת באופן מאד משמעותי כלפי צפון, אך ראשית התהליך הינו עוד בסוף ימי הבית הראשון, אז ככל הנראה העיר התרחבה גם מצפון לחומה הקיימת. ייתכן שאלו השכונות ה"חוץ-חומתיות" המוזכרות אצל הנביא צפניה (א', י) כ"גבעות"⁶, ואצל הנביא ירמיהו, אולי, כ"גבעת גרב וגועה" (ל', א, לח).

3. המשמעות הרוחנית של הרחבת העיר

נבחן סוגייה זו משני היבטים: ההיבט ההלכתי וההיבט המחשבתי.

א. ההיבט ההלכתי⁷

נחמיה (י"ב, ב, כז-מז) מתאר את חנוכת חומת ירושלים בראשית ימי שיבת ציון. חז"ל למדו מתיאור זה עקרונות הלכתיים שונים לגבי אופן הרחבת העיר (גמרא בשבעות יד, טו). הרמב"ם מסכם את התנאים הדרושים להרחבת העיר (הל' בית הבחירה ו', יב-יד):

"וכיצד מוסיפין על העיר, עושין בית דין שתי תודות ולוקחין לחם חמץ שבהם, והולכים בית דין אחר שתי התודות ושתי התודות זו אחר זו, ועומדין בכנורות ובנבלים ובצלצל על כל פינה ופינה ועל כל אבן שבירושלים, ואומר 'ארומימן ה' כי דיליתני...'; עד שמגיעין לסוף המקום שמקדשין אותו ועומדין שם. ואוכלים שם לחם תודה אחת משתי התודות, והשניה נשרפת. ועל פי הנביא שורפין את זו ואוכלין את זו.

וכן אם הוסיפו על העזרה מקדשין אותה בשיירי המנחה. מה ירושלים התודה שנאכלת בה מקדשתה, אף העזרה שיירי המנחות שאין נאכלין אלא בה - הן שמקדשין אותה בהן, ואוכלין אותן בסוף המקום שקדשו."

להרחבת העיר קיימות משמעויות שונות מבחינת דיני הקדושה של העיר, כגון אכילת קדשים קלים ומעשר שני וכד'. בבסיס ההלכה עומדת התפישה שהמקדש ובית ה' הינם מקום להשראת שכינה. העיר מוקפת החומה בנויה סביב מקום השראת השכינה. לכן, הרחבתה מסמלת את התפשטות השראת השכינה

5 שמות רבים לגבעה זאת, ונזכיר אותם כאן בתמצית: 'כתף היבוס' (יהושע ט"ו, ח; י"ח, טז), ככל הנראה גם 'המשנה' (מלכים ב, כ"ב, יד; דבה"ב ל"ד, כב, צפניה א', י), ואולי החלק הדרום מזרחי נקרא 'המכתש' (צפניה א', י-יא). עניין זה מצריך הרחבה ולא נעסוק בו במסגרת זו.

6 בחלק הצפוני של העיר העתיקה (ברובע הנוצרי והמוסלמי) במקומות בהם נערכה חפירה, הגיעו לשכבת מגורים מימי הבית הראשון. ישנם גם שרידי חפיר גדול מצפון לעיר העתיקה, בין איזור שער שכם לשער הפרחים ומצפון לו, לאורך המדרונות הצפוניים של הנחל האמצעי שדה קבורה מפואר מסוף ימי הבית הראשון.

7 עיסוק מקיף בסוגיה זו מצריך שיעור בפני עצמו, ועל כן נעסוק כאן רק במקור העיקרי ובמשמעותו.

הוא הרחבת העיר עד לבלי גבול ללא צורך בחומה, והשכנת שכונת ה' בתוכה (כמפורש בזכריה).

2. הרחבת העיר בחז"ל

חז"ל במקורות רבים (בבא בתרא עה: ספרי דברים א, פסחים נ. שיר השירים רבה ז', ועוד) מתארים תופעה זו של הרחבת העיר באופנים שונים. במהותה, מקבילה תופעה זו לבריאת העולם, אז מן הנקודה הארכימדית, מטבור הארץ, מן המקום אשר בחר ה' לברוא את העולם, הלך, התפשט והתהווה כל העולם כולו. ע"י כך הכיר כל העולם, מעצם הופעתו, במלכות ה'.

במובן זה, התפשטות ירושלים לעתיד לבא תבטא את הגדלת ההופעה האלוהית בעולם כולו, כפי שהיה הדבר בבריאת העולם, ועל כן התיאור כולל גם את הרחבת העיר במובן הפיזי, וגם את התרוממותה של העיר עד לכסא הכבוד.

נראה שבמבט רוחני, משמעות הרחבת שטח העיר אל עבר העולם כולו, מהווה את התפשטות ההכרה במלכות ה' בעולם כולו, ועל כן עצם הרחבתה - היא ההגעה עד כסא הכבוד.

במקומות שונים, ובפרט במזמורי תהילים, מודגש כי מקור הברכה הוא בציון, ומשם היא יוצאת ומתפשטת לעולם כולו:

"יברך ה' מציון וראה בטוב ירושלים כל ימי חיך"
(תהילים קכ"ח, ה)

"ברוך הבא בשם ה' ברכנוכם מבית ה'" (תהילים קי"ח,
כו)

"כטל חרמון שיוורד על הררי ציון כי שם ציוה ה' את
הברכה חיים עד העולם" (תהילים קל"ג, ג)

"יברך ה' מציון עושה שמים וארץ" (תהילים קל"ד, ג)

"ברוך ה' מציון שוכן ירושלים הללויה" (תהילים קל"ה,
כא)

מהותה של ברכה היא תוספת, ריבוי ושפע המואצלים על ידי הקב"ה לעולם כולו – ברכה זו היא אחד הביטויים של הזיקה המתמשכת בין מקום בריאת העולם לבין הבריאה כולה.

לעומת הברכה היוצאת תדיר מציון בעת השראת השכינה, מתאר יחזקאל שלאחר סילוקה מן המקדש נמצאת השכינה בכל מקום: "ברוך כבוד ה' ממקומו" (יחזקאל ג', יב). הברכה יוצאת מאת ה' במקום בו הוא נמצא – ולא מציון.

חז"ל דרשו פסוקים אלו במקומות שונים. במדרש תהילים לדוגמא (י"ד, ו) מתוארת השפעתה של ציון על כל העולם כולו:

"תורה מציון, שנאמר כי מציון תצא תורה (ישעיה ב', ג),

ברכה מציון, שנאמר יברך ה' מציון (תהילים קכ"ח, ה),

הופעה מציון, שנאמר מציון מכלל יופי א-להים הופיע (שם נ', ב),

סעד מציון, שנאמר ומציון יסעדך (שם כ', ג),

חיים מציון, שנאמר כטל חרמון שיוורד על הררי ציון כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם (שם קל"ג, ג),

גדולה מציון, שנאמר ה' בציון גדול (שם צ"ט, ב),

ויריעות משכנותייך יטו אל תחשכי, הארכי מיתרייך ויתדותייך חזקי: כי ימין ושמאל תפרוצי, זרעך גויים יירש וערים נשמות יושיבו" (וכן בישיבו מ"ט, כא).

הציווי לציון הוא להתקין מקום רחב כדי שתוכל לקלוט את כל בניה. הרחבת גבולות ירושלים וארץ ישראל, ע"פ הנבואה, תהיה כרוכה בהורשת גויים. בהמשך, מתארת נבואה זו את בנינה המחודש של העיר בשלום ובצדקה, בפאר, הדר, ואבנים יקרות. אויביה של העיר לא יוכלו לגבור עליה, ועתידה להתחדש הברית שכרת ה' לדוד, הגויים ישמעו לקול ישראל ויבואו לארצם לכבוד ה'.

כלומר, ראשיתו של התהליך המתואר בנבואה הוא בגידול האוכלוסייה, הגורם להרחבת העיר. תהליך הרחבה זה יהיה כרוך במקביל בהורשת הגויים הנמצאים בארץ, שבסופו של דבר יכירו במלכותו של הקב"ה. כך תיבנה העיר בשלום, מתוך הכרת אומות העולם בשלטונו המוחלט של ה'. זהו בעצם בנינה המחודש של ירושלים, מתוך שלום.¹¹

הנביא המתאר בצורה המפורשת ביותר את הרחבת ירושלים מעבר לכל מידה, הוא הנביא זכריה (ב', ה-ט):

"ואשא עיני וארא והנה איש, ובידו חבל מידה: ואומר אנה אתה הולך, ויאמר אלי למוד את ירושלים לראות כמה רחבה וכמה ארכה: והנה המלאך הדובר בי יוצא, ומלאך אחר יוצא לקראתו: ויאמר אליו רוע דבר אל הנער הלז לאמר, פרזות תשב ירושלים מרב אדם ובהמה בתוכה: ואני אהיה לה נאום ה' חומת אש סביב, ולכבוד אהיה בתוכה: (וכן בזכריה ח', ד-ח)

המכנה המשותף לנבואות שהזכרנו הוא שעתידה להיות מציאות חדשה בארץ בכלל ובירושלים בפרט, של ריבוי אוכלוסין גדול מאד, שיביא לחידוש פני העיר ולהרחבתה מעבר לגבולותיה המקוריים. פירוט הרחבתה משתנה מנבואה לנבואה, בהתאם לתקופתו של הנביא ולמגמותיו.

פעמים רבות קשורה הרחבתה של העיר להופעת שכינה מחודשת על העיר, המבטאת בשינוי שמה. כך אנו מוצאים שיחזקאל מנבא ששמה יהיה "ה' שמה" (מ"ח, לה), ירמיהו – "ה' צדקנו" (ל"ג, טז), ואילו ישעיהו מנבא (ס"ב, ב, יב): "וראו גויים צדקך וכל מלכים כבודך וקורא לך שם חדש אשר פי ה' יקבנו", כלומר ה' יתגלה מחדש על ירושלים ויתן לה שם חדש (שיכלול את שם ה').

הרחבת העיר מבטאת אם כן, את הופעת ייעודה האלוהי של העיר, עיר מלכות ה'. במובן זה, מתקשרת הרחבת העיר ישירות להכרת אומות העולם במלכות ה', להפסקת המלחמות מצדם, ולמשפט שעתיד ה' לשפוט אותם. כיוון שאלו שני צדדים של אותו המטבע, מתקשרת הרחבת העיר וחידוש פניה גם למהלך של חיזוק הצדק, הצדקה והמשפט בתוכה מצד עם ישראל. זוהי המציאות ההולכת ומתפשטת לכל העולם כולו, שביטויה הגשמי

11 הרחבת העיר מתוארת אצל נביאים שונים, לדוגמא: מיכה ב', יג ו-י"ד, ח, ירמיהו ל"א, לז-לט. בנבואת יחזקאל, הגדלת העיר והמקדש הם חלק מהותי מהשראת שכינה מחודשת עד עולם, ואכמ"ל.

ישועה מציון, שנאמר מי יתן מציון ישועת ישראל (שם)
”ד, ז”.

במדרש זה עולה מרכזיותה הרוחנית והמעשית של ירושלים לעולם כולו, באותם המובנים שהוזכרו בו. מרכזיות - משמעה השפעה המצביעה על מקור הברכה והשפעה. במובן זה ברכתה של ציון והשפעתה על העולם כולו, מהווה בעצם את המשך בריאת העולם, שהיא הברכה הראשונה שיצאה מציון לעולם כולו.

סיכום

בשיעור עמדנו על הנתונים הטופוגרפיים היסודיים של העיר, על הסיבות לבחירת העיר, שלבי התפתחותה, והמשמעות ההלכתית והרוחנית של הרחבת העיר. המשכנו בכיוון בו הלכנו בשיעור שעבר, שלטופוגרפיה של ירושלים יש משמעות רוחנית. נותרו לנו שני היבטים טופוגרפיים, בהם לא עסקנו: גובה העיר, וקרבתה למדבר. בנושא גובה העיר, נרחיב בשיעור שיעסוק בנחלת בנימין, נחלת השכינה. נביא כאן רק תמצית של הדברים אגב ההקשר בו אנו עוסקים.

ירושלים נבחרה למרות היותה עיר נמוכה יחסית. בחירה זו מבטאת את ענוותנותו של הקב"ה. כיוון אחר לבחירתה על אף גובהה הנמוך, הוא כניגוד לעובדי אלילים. עובדי אלילים בחרים דווקא את המקומות הגבוהים, מתוך תפיסת האלוהות הגשמית שלהם. הקב"ה, כאנטי-תזה למקובל אצלם, בחר לו דווקא את ירושלים שאינה גבוהה באופן יחסי.

ישעיהו מנבא כי לעתיד לבוא, ישתנו פני העיר ויתרומם הר המוריה. במציאות העתידית יתבטל הפער שבין גובה פיזי לעליונות רוחנית, וכל העולם כולו יעלה להשתחוות אל הר ה' בירושלים – "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים".

הסוגייה הטופוגרפית השניה היא הבנת קרבת ירושלים למדבר ומשמעותה. בסוגיה זו נעסוק בעז"ה בשיעור הבא.

* כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב יצחק לוי, תשס"ה *
* עורך: יהונתן ברט *

* בית המדרש הווירטואלי שליך ישיבת הר עציון *
* <http://www.etzion.org.il/vbm> : האתר בעברית *
* <http://www.vbm-torah.org> : האתר באנגלית *
* *
* משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5 *
* דוא"ל: office@etzion.org.il *
